

УДК 801.63:821161.2-1Жад.09

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-206-22>

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОНІЧНИХ РОЗМІРІВ У ПОЕЗІЇ СЕРГІЯ ЖАДАНА

FUNCTIONING OF TONIC VERSE SIZES IN THE POETRY BY SERHIY ZHADAN

Цівінська Ю.В.,

orcid.org/0009-0004-3352-7260

аспірантка кафедри української літератури

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті висвітлені спостереження щодо функціонування та взаємодії тонічних розмірів у поезії С. Жадана на матеріалі збірки «30 віршів про любов і залізницю» (2023). Схарактеризовані співвідношення образів любові й залізниці, вказане їхнє місце у творчості автора. Осмислений принцип відбору віршів, що увійшли до видання, а також підкреслена подібність із попередніми поетичними книгами. Визначено версифікаційну різноманітність складу збірки, в якій зафіксовані зразки верлібру, тактовиків, дольників, а також перехідних метричних форм (ПМФ) та поліметричних конструкцій (ПК), що мають чіткі кількісні характеристики (ПМФ – від 10% до 25%, ПК – більше 25%, метрична вставка – до 10% тексту). Спільними рисами поезій С. Жадана й драматичного жанру (народний вертеп) є використання ПК, що зумовлене монологічним та діалогічним мовленням. Встановлено, що визначення перехідних метричних форм та поліметричних конструкцій у межах тонічної системи поряд з акцентним віршем є дискусійним питанням, що потребує теоретичних уточнень. Проілюстровані рідкісні для творчості С. Жадана поєднання силабо-тоніки й тоніки, які найчастіше співіснують на межі дольника й трискладових класичних розмірів. Зазначені формальні засоби, що поєднують різні метри у цілісний текст (підхоплення, анафора, рима). Зазначені найчастотніші форми дольника серед Дк3 і Дк4. Зроблено спробу встановити зв'язок між змінами у метрико-ритмічних, строфічних характеристиках текстів та мотивом руху (горизонтальним, вертикальним, метафоричним) на конкретних прикладах з вибраних поезій. Наведено міркування щодо кореляції тривалості дії або ж швидкості переміщення ліричного персонажа з довжиною віршованого рядка в досліджуваній поетичній збірці. Підмічено збільшення строфи за рахунок скорочення рядка, що також може бути вмотивоване особливостями змістового й експресивного навантаження твору.

Ключові слова: вірш, метрика, поліметрична конструкція, перехідна метрична форма, тонічна система віршування, дольник, тактовик.

The article highlights observations on the functioning and interaction of tonic sizes in the poetry of S. Zhadan on the basis of the collection “30 Poems about Love and the Railroad” (2023). The correlations between the images of love and the railroad are characterized, and their place in the author’s work is indicated. The principle of selecting the poems included in the publication is comprehended, and the similarity with previous poetry books is emphasized. The author determines the versification diversity of the collection, which contains examples of verlibs, tactics, dolniks, as well as transitional metrical forms (TMF) and polymetrical constructions (PC), which have clear quantitative characteristics (TMF – from 10% to 25%, PC – more than 25%, metrical insertion – up to 10% of the text). A common feature of S. Zhadan’s poetry and the dramatic genre (folk vertep) is the use of PC, which is due to monologic and dialogic speech. It has been established that the definition of transitional metrical forms and polymetrical constructions within the tonic system along with accented verse is a controversial issue that requires theoretical clarification. The article illustrates the rare combinations of syllabic and tonic in S. Zhadan’s works, which most often coexist on the border of the dolniks and three-syllable classical sizes. The formal means that combine different meters into a coherent text (pickup, anaphora, rhyme) are identified. The most frequent forms of the dolnik among Dk3 and Dk4 are indicated. An attempt is made to establish a connection between changes in the metrical, rhythmic, and stanzaic characteristics of the texts and the motif of movement (horizontal, vertical, metaphorical) using specific examples from selected poems. The author provides considerations regarding the correlation between the duration of the action or the speed of movement of the lyrical character and the length of the poetic line in

the examined poetry collection. The increase of the stanza due to the shortening of the line is noticed, which can also be motivated by the peculiarities of the semantic and expressive load of the work.

Key words: poem, metric, polymetric construction, transitional metrical form, tonic system of versification, dolnik, tactovik.

Постановка проблеми. З-поміж багатьох сучасних українських письменників С. Жадан – один із найвідоміших в Україні та за кордоном. Також його вже часто називають «живим класиком», що підтверджує значущість автора у сучасному літературному просторі. І. Дзюба писав, що С. Жадан «майже всіма ушанований і далеко не всіма читаний. Багатьма чутий – але не всіма почутий...» [4, с. 6]. Він є одним із найактивніших авторів, якому вдається поєднувати письменницьку творчість (поетичну, прозову, драматичну) з музичною кар'єрою та інтенсивною громадською діяльністю.

Поезія С. Жадана викликає інтерес науковців. Але, враховуючи письменницьку активність автора, яка проявляється у нових збірках, можемо стверджувати, що зацікавлення літературознавців зростає, але не зменшує потенційну сферу досліджень його поетичних текстів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість автора привернула увагу Л. Березовчук, А. Білої, Т. Гундорової, І. Дзюби, М. Сулими та ін. Версифікаційна майстерність С. Жадана була предметом досліджень Н. Гаврилюк, Н. Костенко, Я. Ходаківської. Зокрема, Н. Гаврилюк розглянула один із творів поета («Вертеп») в контексті українського поліметричного вірша й подала кількісне співвідношення класичних та некласичних розмірів, стверджуючи перевагу останніх [3], а також проаналізувала метричні та ритмічні параметри поетичного циклу «Псалми для автокефальної Богородиці» [1]. Н. Костенко відзначила своєрідність авторського світогляду, складність змістового рівня, що компенсує відносну простоту метрики його ранніх віршів [7]. Я. Ходаківська пояснює ритмічну функцію повторів у творах С. Жадана та вказує на наближення його текстів до музичних композицій [11].

Мета дослідження. Зважаючи на те, що поезія С. Жадана останніх років мало досліджена, зокрема в аспекті віршування, метою є аналіз його віршів, що написані в різні періоди й зібрані в новій книзі «30 віршів про любов і залізницю», з погляду метрики та ритміки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Улітку 2023 року у Видавництві Старого Лева побачила світ збірка вибраних поезій С. Жадана «30 віршів про любов і залізницю». Вона містить уже відомі вірші, які раніше ввійшли до книг «Вогнепальні й ножові», «Життя Марії», «Тамплієри», «Антенa», «Список кораблів», «Псалом авіації» та ін., а також нові, що опубліковані вперше.

Привертає увагу назва збірки, яка конкретно вказує на основні лейтмотиви текстів. Щось подібне відзначаємо з книгою «Балади про війну та відбудову» (2001 р., як відомо, у тій книзі немає ні балад, ні війни як такої) та з додатком до роману «Месопотамія» (2014 р.), який вміщував також 30 віршів. Що ж до нової збірки вибраного, то цього разу С. Жадан чітко вказує траєкторію читацької думки, окреслює горизонт очікувань, як і раніше, у 2014 році, коли було надруковане видання «30 доказів існування Бога і 29 заперечень», про яке І. Дзюба писав: «Справді, зібрані в ній вірші відображають широкий діапазон його теологічних (умовно кажучи) уявлень, сумнівів, незгод і, сказати б, його особистого почуття Христа як присутнього в бутті світу й у людських долях...» [4, с. 103].

Зрештою, на перший погляд здається, що поєднання любові й залізниці для С. Жадана не типово, з іншого ж боку, ці тексти були «сусідами» в попередніх книгах, а в цій лише подані сконденсовано. Такий вибір зумовлений, вважаємо, переоцінкою цінностей, визначенням того, що зараз на часі або просто потребує фіксації. Тому, власне, це не «30 віршів про алкоголь та кримінал», які могли б бути у 2000-х. Зміну вектора авторської думки, очевидно, зумовив початок війни у 2014-му, бо з тих пір ліричний персонаж С. Жадана «дорослішає», не кидає виклик суспільству зухвалістю чи епатажною поведінкою, як робив це в 1990-х. Дев'ять років

тому, а зараз тим паче, письменник намагався стверджувати те, що вселяло б надію в читача. О. Коцарев зазначає, що в текстах С. Жадан «шукає любов і добро навіть там, де їх, на перший погляд, не може бути за визначенням» [8, с. 246]. Цього разу її найбільше, й автор не боїться про це казати, бо саме вона в будь-якому своєму прояві для багатьох є «рятівним колом» нині.

Любов і залізниця співіснують під однією обкладинкою як протилежності (любов у цьому випадку – це щось нематеріальне, «високе», а залізниця – матеріальне, «земне»), як співучасники (вони об'єднують людей/народ/державу/території) і як партнери (інколи почуття мотивують сісти у вагон, або ж мандрівка викликає чи підсилює любов, наприклад, до свого міста чи до країни). Під час війни, як виявилось, і те, й інше допомагає долати відстані, переважно штучно та вимушено створені, але дуже необхідні.

Трактуючи ж метафорично, любов можна розглядати теж як подорож. Тоді те, що С. Жадан вибирає для неї залізницю, не викликає подиву, бо це перевірений ще у ранній творчості засіб пересування ліричного персонажа, якому не перешкоджають кордони. Мотив дороги також не випадковий: бачимо його й раніше, однак змінюється мета й причини зміни місця перебування.

З погляду віршування ритмічно тексти розміщені в площині тонічної системи, за винятком двох верлібрів (6,5% від загальної кількості). Дольником написано 23% текстів, ще 6,5% – тактовиками. Ритми більшої частини віршів (67%) не дозволяють точно стверджувати, що той чи інший твір є дольником, тактовиком чи акцентним віршем, оскільки кількість різних тонічних рядків у межах одного тексту перевищує 10%, що не дає підстав трактувати їх як метричні вставки. У цьому контексті доречно згадати про явище поліметрії, яке не оминули увагою українські віршознавці (Н. Костенко, Н. Гаврилюк та ін.). Н. Гаврилюк у своїй статті «Український поліметричний вірш: тенденції розвитку» [3, с. 11] згадує та розділяє поняття «поліметрична конструкція» та «перехідна метрична форма». Поліметрична конструкція (ПК) допускає у своєму складі більше 25% рядків, написаних відмінними від основного розміру вірша. Перехідна метрична форма (ПМФ) витримує діапазон від 10% до 25%.

Виокремлення ПК та ПМФ у межах силабо-тоніки або ж у поєднанні класичних та неklasичних розмірів не є складним завданням, однак, коли йдеться тільки про тонічну систему віршування, виникають труднощі. Перш за все вони стосуються акцентного вірша, який допускає різний діапазон міжнаголошених інтервалів і, відповідно, за складом є варіативним, що є ознакою ступеневості у розвитку тоніки (дольник – тактовик – акцентник).

До прикладу, вірш «Вони навіть можуть жити в різних містах», що містить 6 строф, написаний рядками дольника (42%), тактовика (25%) та власне акцентного вірша (33%), що чергуються. З одного боку, твір можна визначити, як такий, що написаний чисто тонічним (акцентним) віршем. З іншого ж, кількісні відсоткові показники можуть дати підставу говорити про його належність до поліметричних конструкцій. На наш погляд, для розмежування Акц та ПК бракує чіткішого критерію.

Зокрема, в одній зі строф:

<i>І він говорить: хай буде так, хай буде без таємниць.</i>	1-1-1-3-2-2-	Тк6
<i>Хай буде так, – погоджується вона, рахуючи заметілі.</i>	3-1-4-1-4-1	Акц4
<i>Мова їм потрібна лише для того, аби не наговорити дурниць.</i>	-1-1-2-1-2-	4-2- Акц8
<i>Весело працює волинка серця в гарячому тілі</i> [5, с. 56].	-3-2-1-2-2-1	Тк6

розмір змінюється двічі. На змістовому рівні це зумовлено потребою відділити дві репліки і слова автора, що було характерною рисою для народного вертепу чи шкільної драматургії, де явище поліметрії було досить поширеним [3, с. 18]. Очевидно, діалоги й монологи як основні структурні одиниці таких текстів робили зміни в ритміці віршів більш інтенсивними, що спостерігаємо й у поданій поезії. Тому, враховуючи кількісні показники та смислову мотивацію ритмічних трансформацій, яка є якісною ознакою, все ж вважаємо твір поліметричною композицією.

У збірці С. Жадана «30 віршів про любов і залізницю» використання поліметричних конструкцій не поодинокі (17%). Наприклад, у творі «Перекажеш іншим своїми словами» є рідкісний для автора випадок поєднання тонічних структур із силабо-тонікою:

<i>Спробуєш нас переконати – нічого не вийде.</i>	Тк5
<i>Це від тебе ми навчилися заперечувати очевидне.</i>	Акц4
<i>Це ти нас навчив сперечатися на хрестовині.</i>	Амф5
<i>Це нам ти нічого не винен, це ми тобі нічого не винні.</i>	Тк6
<i>Це нашими голосами відлунює твій сумнів.</i>	Акц4
<i>Це ти навчив любові всіх тут присутніх.</i>	Дк5
<i>Спробуєш їх відібрати – закидаємо камінням.</i>	Акц5
<i>Саме любов керує кожним божим створінням [5, с. 17].</i>	Дк6

Цікаво, що цей текст автор пише у формі монолога, але з використанням прямої мови, що наближає текст до діалогічного мовлення у драмах. Прикметно, що зміна метричних форм майже завжди відбувається в межах кожного наступного речення. Однак вони не існують ізольовано одне від одного, а, попри інтонаційне відокремлення, все ж поєднані різними засобами, серед яких підхоплення («Сатана сказав нам: Господь з вами. / Господь з вами, я не можу вас переконати» [5, с. 17]), анафора, що є однією з найчастіше вживаних мовних фігур у поезії С. Жадана («Ви ж любите так, ніби зв'язуєте канати. / Ви ж закохуетесь так, ніби знімаєте шкіру» [5, с. 17]), а також рима.

Що ж до інших текстів, які становлять майже половину збірки (47%), то за кількісною ознакою кваліфікуємо їх як перехідні метричні форми. Для всіх них основними розмірами є тонічні: 8 віршів мають за основу дольникові ритми, ще 6 – тактовикові.

Закономірно, що для ПМФ з дольниковим метричним тлом більше, ніж для інших конструкцій, характерні силабо-тонічні вставки, серед яких найчастіше є трискладові:

<i>Доки чоловіків тримає тепло ведмеже,</i>	Акц5
<i>доки жінки тихо звіряються книгам,</i>	Дк5
<i>хай у них буде межа, за якою все буде як вперше.</i>	Д6
<i>І хай цю межу вони, скажімо, називатимуть снігом [5, с. 61].</i>	Тк6

Натрапляємо й на зразок поєднання тоніки з двоскладовим та трискладовим класичними розмірами в межах однієї строфи:

<i>Був ранковий спів, глухі мотиви.</i>	Х5
<i>Коли вона говорила – її слухали локомотиви.</i>	Акц5
<i>Було світло над містом. Гірчила зелень.</i>	Дк4
<i>Був серпень [2, с. 63].</i>	Амф1

У цьому випадку перехід від дольника до амфібрахія в останніх рядках спричинений графічною розбивкою на два рядки та парцеляцією. Закінчення вірша скороченим рядком є однією з рис, притаманних письменницькому стилю С. Жадана.

З'ясувати мотиви зміни віршованих розмірів у ліриці інколи неможливо, простіше це зробити у сюжетних творах або тих, що містять діалоги – одну з рис драматичних текстів. «Зв'язок «метр-смысл» має не органічний, а історичний характер, тобто певну традицію використання» [3, с. 11], тому це далеко не завжди є причиною для зрушень у ритмі поезії.

Широке застосування дольників зближує творчість С. Жадана зі здобутками українських футуристів. Н. Костенко зазначає, що український варіант дольника реалізовує ознаки авангарду в таких рисах, як: динаміка, багатоваріативність, застосування більшості форм, взаємодія із силабо-тонікою, тонікою та верлібром, «що зумовлено самим перехідним статусом дольника» [6, с. 98]. Також літературознавиця вважає широке впровадження ямбічних і хореїчних ритмів специфічною рисою авангардистського типу українського дольника [6, с. 98].

Розглядаючи детально дольники, помічаємо багату варіативність форм, серед яких найпоширенішими серед триктових (Дк3) є I (-2-2-) та IV (-4-), серед чотиріктових (Дк4) –

I (-2-2-2-), V (-2-1-2-) та IV (-1-1-2-), у якій відчутний потужний ямбо-хореїчний ритм. Між неповнонаголошених форм Дк4 переважає XI форма (-2-4-).

У першому творі «Все як було» відправною точкою постає рідне місто, в якому живуть спогади ще з дитячого віку. Ліричний персонаж С. Жадана перед виїздом оглядається назад, де особистий досвід переплітається з атмосферою вулиць, утворюючи урбаністичний калейдоскоп. Усе починається з вокзалу – транзитного пункту, що завжди готовий когось прийняти або відправити: «я пам'ятаю, які невичерпні / п'ята колія, третій перон» [5, с. 3]. Я. Поліщук трактує локус вокзалу, а також супермаркети та автодороги як «типові “не-місця”, адже вони не виражають жодних символів, не складають опертя для ідентичності й існують ніби поза історією» [9, с. 218]. За визначенням французького антрополога М. Оже, такий простір є частиною щоденного побуту, але в ньому неможливо освоїтися [9, с. 218].

Ностальгія настроєвість вірша передана синтаксисом (переважно називні речення) й ритмікою різних форм дольника, серед яких переважає перша форма Дк4, тобто вірш має дактилічну основу. Розміреність інтонації посилена й переходом на неповнонаголошені форми (-2-4- або -4-2-).

В іншому тексті помічаємо неочікувану статичність ліричного персонажа. Цього разу він спостерігач, який не рухається, а бачить місто у сні. Натомість згадано всього кілька образів, що асоціюються з подорожжю, – «міст за вікном» та «вокзальна площа» [5, с. 53]. Припускаємо, що це знайшло своє відображення у ритмічному малюнку вірша, адже рядки значно скорочуються, домінує Дк3.

Зате твір «Як це діється тут, на Сході?» відтворює той плин подій, який зазвичай непомітний. Кожна фраза як констатація і відповідь на запитання, що винесене в заголовок. Враховуючи те, що йдеться про Схід України, де на момент написання вірша (надрукований у збірці «Антенa» 2017-го) вже йшли бойові дії, відчувається тривожна атмосфера, в якій людям доводиться жити і до якої вже звикли. Тут кожен порух розмірений і неспідрілий, без різких і зайвих маневрів. Це відчуття сталості підтримують і метрично-ритмічні параметри чотири-іктного дольника, який лише зрідка має неповнонаголошену форму (-1-4- або -4-2-):

<i>Зима заходить у заводь широку.</i>	-1-2-2-
<i>Діти в свята залишають школу.</i>	-2-2-1-
<i>Бог народжується щороку</i>	-1-4-
<i>саме тут – в заплавах Осколу</i> [5, с. 57].	-1-1-2-

Припускаємо, що динамічність руху чи переміщення, що знаходить відображення в поезії С. Жадана, може впливати на зміну метрики вірша. Тобто в описах тривалої дороги чи дії рядки переважно довші, ніж ті, в яких вербалізовані швидкі чи короткострокові явища, що, своєю чергою, психологічно мотивують використовувати лаконічні, часто емоційно напруженіші вирази.

На фоні залізниці, що транспортує ліричного персонажа в горизонтальній площині, виразніше постають вертикальні траєкторії, як-от, наприклад, у поезії «І вже коли ти спиш, починається сніг». Більшість рядків вірша формують двоіктові дольники з вкрапленнями Дк3. Членування тексту на короткі відрізки, що графічно й інтонаційно відокремлені, надає відчуття швидкості й безперешкодності. Саме це й необхідне автору для передачі вектора падіння снігу. У такому випадку це відображається й на строфіці: від звичних катренів поет переходить до семивірша:

*Над кожним із вікон,
над кожною із осель,
падає над крамницями,
падає над дворами,
засипаючи русла,*

*огортаючись прапорами,
влітаючи до підвалів,
сягаючи стель* [5, с. 68].

Лише наприкінці твору, в останніх двох строфах відчутне уповільнення поетичної фрази, що зумовлене зверненням автора до філософських висловлювань з імперативними відтінками: «Радій цій чорній любові у власному тілі. / Незважаючи ні на що. / Всупереч усьому» [5, с. 71].

Мандрівка в просторі сполучається і з переходом між світами в тексті «Південно-західна залізниця». Хоча подорожні фізично перебувають поруч одне з одним і ведуть діалог. Йдеться про те, як ліричний персонаж везе у вагоні пакет з головою Пітона – чорного хіміка з Лозової. Спочатку це видається контраверсійним: у рухомому складі, що асоціюється зі стрімкістю й темпом, їде щось таке, що зупинилося навіки. Здавалося б, що будь-який рух для другого вже неможливий, однак усе ж це його остання земна путь. А смерть уподібнена до провідниці, яка просто виконує свою роботу.

Визначеність і врівноваженість у репліках співрозмовників суголосна з розміреністю залізничного ритму. Тому переважають віршові форми Дк4 лише з рідкісними метричними вставками тактовика чи акцентника.

Завершується збірка чіткою та впевненою констатацією факту відбуття від місця, де залишилося все минуле («Я залишаю це дивне місто»). Частота анафор та наказовість вимагають точності і системності у висловленні, що здебільшого зреалізовано дольниковими чотириріковими рядками.

Висновки. Отже, поетичні твори С. Жадана, вміщені в збірці «30 віршів про любов і залізницю», різноманітні в метрико-ритмічному плані. Автор комбінує класичні розміри, дольникові рядки з тактовиком та акцентним віршем, чим дає підстави для визначення текстів як складних синтетичних утворень. Зі свого боку, це створює ефект постійного, безперервного мовлення у формі монологу чи діалогу. Зважаючи на це, вивчення та дослідження перехідних метричних форм та поліметричних конструкцій, особливо тонічних, в українському літературознавстві залишається актуальною проблемою. А поетична творчість С. Жадана є перспективним полем для подальших наукових розвідок у царині віршознавства зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гаврилюк Н. Літературний псалом: Сергій Жадан. *Слово і час*. 2017. № 7. С. 31–35.
2. Гаврилюк Н. Український поліметричний вірш. Київ : Фенікс, 2009. 250 с.
3. Гаврилюк Н. Український поліметричний вірш: тенденції розвитку. *Слово і Час*. 2006. № 11. С. 11–19.
4. Дзюба І. Чорний романтик Сергій Жадан. Київ : «Либідь», 2017. 112 с.
5. Жадан С. 30 віршів про любов і залізницю: поезія. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. 88 с.
6. Костенко Н. Авангардистський тип українського дольника (Дк3, Дк4): метрика й ритміка. *Слово і час*. 2013. № 8. С. 97–111.
7. Костенко Н. Українське віршування ХХ століття : навчальний посібник. 2-ге вид., випр. та доп. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 287 с.
8. Літературна дефіляда. Сучасна українська критика про сучасну українську літературу. Бібліотека «ЛітАкценту». Київ : Темпора, 2012. 544 с.
9. Поліщук Я. Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі. Чернівці : Книги – ХХІ, 2018. 272 с.
10. Український дольник : колективна монографія / за ред. Н.В. Костенко ; упор. О.М. Собачко. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 432 с.
11. Ходаківська Я. Ритмічна структура тонічного вірша Сергія Жадана. 2018. С. 216–221.